

Educació i investigació en comunicació de masses a Bèlgica*

Axel Gryspaerdts

Departament de Comunicació. Universitat Catòlica de Lovaina

Resum

En aquest article es consagra la distinció entre la investigació sobre comunicació de masses a Flandes i la que es realitza a la comunitat belga francòfona. La descripció que es refereix a la Bèlgica flamenca es fa a través de la categorització dels treballs segons el seu autor en les diferents universitats, mentre que en el cas de la Bèlgica francòfona la descripció atén més al procés evolutiu dels estudis i del seu àmbit acadèmic.

Paraules clau: investigació sobre comunicació de masses a Bèlgica, estudis a Flandes, estudis a la Bèlgica francòfona.

Resumen. *Educación e investigación en comunicación de masas en Bélgica*

En este artículo se constata la distinción entre la investigación sobre comunicación de masas en Flandes y la realizada desde la comunidad belga francófona. La descripción referida a la Bèlgica flamenca se lleva a cabo con la categorización de los trabajos según su autor en las distintas universidades, mientras que en el caso de la Bèlgica francófona la descripción atiende más al proceso evolutivo de los estudios y de su ámbito académico.

Palabras clave: investigación sobre comunicación de masas en Bèlgica, estudios en Flandes, estudios en la Bèlgica francófona.

Abstract. *Teaching and research in the field of the mass media in Belgium*

This article draws a distinction between the research on the mass media carried out in Flanders on the one hand, and that carried out in the French-speaking Belgian community, on the other. The description of Flemish Belgium categorises the studies, by author, at the various universities, whilst in the case of French-speaking Belgium, the description focuses more on the evolutive process of studies and their academic context.

Key words: research into mass media in Belgium, studies in Flanders, studies in French-speaking Belgium.

---

* Traduït per JACQUELINE DONOYAN.

Context sociopolític i cultural

I. Bèlgica: societat, política i cultura

Bèlgica és un país petit i densament poblat: 10,068 milions de persones habiten en una àrea de 30.528 km², és a dir, hi ha 330 habitants per km².

Gairebé 909.000 persones són estrangeres (el 9%). Com que Brussel·les és alhora la capital de la UE i de l'OTAN, més de la meitat dels estrangers són ciutadans europeus i nord-americans; molts dels altres estrangers són treballadors immigrants de l'Europa del sud, el Magrib i Turquia.

La major part de la població (5,825 milions, un 58%) viu a la regió flamenca; 3,225 milions (32%), a la part francòfona; 68.000 (0,6%), a la part germanoparlant, i 950.000 (9,4%), a l'àrea bilingüe de Brussel·les.

La població és relativament vella (el 15% té més de 65 anys); moltes famílies no tenen fills i només el 37% dels habitants pertany a la població treballadora activa.

Com a resultat d'algunes reformes de l'Estat, Bèlgica s'ha desenvolupat cada vegada més cap a la federalització. Això ha comportat un traspàs del poder del govern central als governs regionals. Bèlgica és, avui dia, una estructura estatal molt complexa amb multitud de departaments i serveis, on la democràcia és, doncs, omnipresent.

Bèlgica posseeix un sistema multipartidari amb preponderància dels cristians demòcrates a Flandes i de socialistes a la part valona. Cap partit no té la majoria absoluta; per això, prevalen les coalicions governamentals.

Bèlgica és un país altament industrialitzat, amb un nivell de vida molt elevat. A Brussel·les les multinacionals hi estableixen cada vegada més les seves seus administratives.

II. Ciència de la Comunicació a Flandes: professor. De Bens

1. Rerefons històric

Després de la Segona Guerra Mundial, nombroses universitats flamenques van organitzar cursos en Ciències de la Comunicació (com ara història de la premsa, estudi comparatiu dels sistemes dels mitjans de comunicació, etc.). Durant els anys seixanta i al començament dels setanta les universitats de Lovaina, Gant i Brussel·les van oferir un programa complet d'estudis orientats a l'obtenció d'un títol en Ciències de la Comunicació. En aquestes tres universitats es van desenvolupar centres d'investigació dedicats a aquest àmbit.

En nombroses universitats, el Departament de Comunicació pertany a la Facultat de Ciències Socials; a la Universitat de Brussel·les, forma part de la Facultat d'Arts.

2. Activitats d'investigació

Les tres universitats flamenques —la Universitat Catòlica de Lovaina (Katholieke Universiteit Leuven), la Universitat de Gant (Universiteit Gant) y la Universitat Lliure de Brussel·les (Vrije Universiteit Brussel)— ofereixen un programa d'estudis de quatre anys en Ciències de la Comunicació.

Durant els dos primers anys els estudiants segueixen un currículum multidisciplinari, on s'otorga més atenció a les ciències socials. Només un nombre limitat de cursos típics en ciències de la comunicació són incorporats en aquest primer cicle. És durant els dos últims anys que els estudis es focalitzen en la ciència de la comunicació. L'aproximació general és acadèmica, principalment basada en la teoria, la recerca empírica i les metodologies d'investigació de les ciències socials. L'oferta dels cursos pràctics, com ara el periodisme, és limitada o inexistent.

A les tres universitats esmentades es pot obtenir el doctorat en ciències de la comunicació. Els programes de tercer cicle sempre ofereixen possibilitats per a les activitats d'investigació. Els camps d'estudi principals són:

- Teoria de la Comunicació.
- Sistemes dels Mitjans de Comunicació.
- Flux de la Informació i de les Notícies.
- Política dels Mitjans de Comunicació.
- Història dels Mitjans de Comunicació.
- Comunicació política
- Noves tecnologies de comunicació.
- Comunicació persuasiva: la publicitat, les relacions públiques.
- Legislació dels mitjans de comunicació i legislació de la propietat intel·lectual.
- Història del cinema i estètica del film.
- Metodologies d'investigació.
- Cultura popular.

La recerca està vinculada a l'ensenyament, i això explica per què a cadascuna de les tres universitats les activitats d'investigació es dirigeixen als diferents camps en què l'ensenyament es desenvolupa. D'això va resultar un gran ventall de projectes i d'activitats d'investigació. No hi ha cap universitat que destaquí en una àrea particular perquè totes realitzen diverses activitats d'investigació. Els estudis d'investigació poden tenir aproximacions diferents, com ara la històrica, la sociològica, la psicològica, la política, l'econòmica, l'ètica o la legal. Les metodologies són les de les ciències socials i les de la recerca en comunicació (com ara l'anàlisi de contingut, la investigació quantitativa i qualitativa, etc.).

Algunes universitats han creat centres de recerca dins els seus departaments. A la Universitat Lliure de Brussel·les hi ha tres centres que treballen conjuntament: el Centre per a la Sociologia dels Mitjans de Comunicació, dirigit pel professor Verstraeten; el Centre per a l'Estudi dels Nous Mitjans de Comunicació, Informació i Telecomunicacions, dirigit pel professor Burgelman, i el Centre per a la Investigació en Comunicació de Màrketng (MACO), sota la direcció del professor Thevissen.

A la Universitat de Gant i a la Universitat Catòlica de Lovaina la investigació es porta a terme des dels departaments respectius.

Com que a les universitats no hi ha *numerus clausus* i com que la investigació en comunicació ha esdevingut un camp d'estudi de moda, hi ha un creixent nombre d'estudiants que trien la comunicació social. Això vol dir que la càrrega docent ha augmentat i que, consegüentment, el personal acadèmic ha de dedicar menys temps a les activitats d'investigació.

Recentment, les universitats han hagut de dependre majoritàriament dels contractes d'investigació («tercera» font d'ingressos). Aquests contractes són oferts per companyies de cable, companyies de telèfons, institucions de radio-difusió, etc.

La realització de nombroses activitats de recerca ha estat possible gràcies a l'ajut d'organitzacions internacionals, com ara la Unió Europea, el Consell d'Europa i la Unesco.

En conjunt, les activitats de recerca en comunicació dels estudiants flamencs de comunicació estan ben integrades en el camp internacional de l'art.

Hi ha moltes investigacions que són publicades en revistes internacionals amb un sistema de *referees*. Els temes d'investigació estan sovint vinculats a tòpics socioculturals de la societat flamenca, i per això nombrosos informes d'investigació són publicats a les revistes flamenques i belgofranceses. L'envergadura internacional d'aquestes revistes no és gaire considerable, però aquestes publicacions tenen un gran pes social en el context nacional i regional.

És impossible subratllar les línies d'investigació més desenvolupades de molts investigadors, ja que a les tres universitats flamenques es tracta un ampli ventall de temes. Per cada universitat hem fet una llista amb els noms dels professors titulars; tots treballen en activitats de recerca i, sovint, són directors de programes d'investigació. Per cadascun d'aquests professors hi afegim els principals dominis d'investigació i dues publicacions representatives en cada camp. La llista de llurs publicacions és, sens dubte, molt més extensa.

No hi hem afegit la llarga llista de professors adjunts a temps parcial i que han desenvolupat activitats de recerca en els departaments de comunicació. Tampoc no hi hem inclòs la llista dels nombrosos investigadors i assistents que treballen amb contractes temporals, el moviment dels quals és molt alt.

Llista dels professors titulars, amb els seus dominis d'investigació principals i una revisió sumària de les publicacions:

UNIVERSITAT CATÒLICA DE LOVAINA

K. ROE:

S'interessa per la teoria de la comunicació i per les metodologies d'investigació, especialment en el camp de l'ús dels mitjans de comunicació i l'alfabetització l'èxit escolar:

- ROE, K., «Adolescent's Use of Socially Disvalued Media: Towards a Theory of Media Delinquency»: *Journal of Youth and Adolescence*, 24.4, octubre, 1995.
- ROE, K., «Media Use and Social Mobility»: K.E. ROSENGREN (ed.). *Media Effects and Beyond: Culture Socialization and Lifestyles*, Londres, Routledge, 1994.

- K. Roe també ha estudiat la relació entre la música i la joventut
- ROE, K., «Differents destinies: Different Melodies: School Achievement, Anticipated Status and Adolescent's Tastes in Music»: *European Journal of Communication*, 7.3, 335-357, 1992.
  - VON FEILITZEN, C.; ROE, K., «Eavesdropping on Adolescence: An Exploratory Study of Music Listening Among Children»: *Communications*, 17.2, 225-243, 1992.

G. FAUCONNIER:

És l'autor de nombroses publicacions en el camp de la **comunicació persuasiva**:

- FAUCONNIER, G.; VAN DER MEIDEN, A., «Profiel en Professie: inleiding in de theorievorming van public relations», Nijhoff, Leiden, 1990, 223 p.
- FAUCONNIER, G.; VAN DER MEIDEN, A., «Reclame: een andere kijk op een merkwaardig maatschappelijk fenomeen», Coutinho, Bussum, 1993, 146 p.

Fauconnier també ha publicat en el camp de la **teoria de la comunicació**:

- FAUCONNIER, G., «Aspects of the theorie of communication», Academica, Pretoria, 1985, 197 p.
- FAUCONNIER, G., «Mens an media: een introductie tot de massacommunicatie», Garant, Lovaina, 1990, 1991, 1992, 241 p.

També ha publicat en el camp de les **noves tecnologies de la comunicació**:

- FAUCONNIER, G., «Transnational, national and local television»: *Human Sciences Research Council, Television in Perspective*, Convention Papers, Suazilàndia, 1989, p. 23-36.

G. DE MEYER:

S'ha centrat en el camp de la **cultura popular**, amb les publicacions següents:

- DE MEYER, G., «Zin van de onzin. De cultuur van de slechte smaak», Anvers, Hadewijch, 1994, 150 p.
- DE MEYER, G.; VAN RAEMDONCK, O., Concentratie van de culturele industrie en diversiteit van de culturele produkten. Het geval van de (Belgische) populaire musiek»: *Communicatie. Tijdschrift voor Massamedia en Cultuur*, 24 (3), 1995, p. 3-22.

Dins d'aquest àmbit de la cultura popular, G. De Meyer té un interès especial a estudiar la **música popular**:

- DE MEYER, G.; TRAPPENIERS, A., «De muziekindustrie van A tot Z», KEERBERGEN, TRAPPENIERS-DE MEYER, 1994, p. 160.
- DE MEYER, G.; VAN RAEMDONCK, O., «Culturele globalisering en lokale identiteit: het geval van de populaire muziek», p 103-117: VAN POECKE, L.; VAN DEN BULCK, K. (red.), *Culturele globalisering en lokale identiteit. Amerikanisering van de Europese media* (Congresverslag veertiende Vlaams congres voor communicatiewetenschap). Lovaina, Garant, 1994.

D. BILTEREYST:

Treballa en el camp de la **comunicació internacional**, i la seva investigació se centra en el **flux de la ficció en la televisió internacional**:

- BILTEREYST, D., «Resisting American Hegemony: A Comparative Analysis of the Reception of Domestic and US Fiction»: *European Journal of Communication*, Londres, Sage, hivern 1991, 7, núm. 4, p. 469-497.
- BILTEREYST, D., «Language and culture as ultimate barriers? An analysis of the circulation, consumption and popularity of fiction in small European countries»: *European Journal of Communication*, Londres, Sage, hivern 1992, 7, núm. 4, p. 517-540.

El seu segon camp d'interès és el dels **sistemes de mitjans de comunicació**, especialment pel que fa als mitjans audiovisuals:

- BILTEREYST, D. (ed.), «Audio-visuele media in Vlaanderen: analyse en beleid», Brussel·les, VUB Press, 1994.

També ha publicat en el camp de la **política dels mitjans de comunicació**:

- BILTEREYST, D., «European audiovisual policy and the crossborder circulation of fiction. A follow-up flow study»: *European Journal of Cultural Policy*, 2: 1-22, 1995.
- BILTEREYST, D., «Social responsibility of television in Belgium»: LANGE, B.; WOLDT, R. (red.), *Social Responsibility of television*, Dusseldorf, EIM, 1995.

L. VAN POECKE:

Treballa en el camp de la **teoria de la comunicació** i s'interessa especialment per la comunicació verbal i noverbal, així com per la cultura dels mitjans de comunicació:

- VAN POECKE, L., «Media, Culture and Identify Formation in the Light of Postmodern Invisible Socialization»: *Communications* (propera aparició).
- VAN DEN BULCK, H.; VAN POECKE, L., «National Language, Identify Formation and Broadcating in the Modern- Postmodern Debate: The Case of the Flemish and German-Swiss Communities»: BRAMAN, S.; SREBERNY-MOHAMMADI, A. (ed.), *Civil Society and the Public Sphere*, Londres, Hampton Press, 1995.

W. HESLING:

La seva recerca se situa en l'àmbit de la **història del cinema i l'estètica del film**:

- HESLING, W.; DE GREEF, W. (ed.), «Image/spectator/reality. Essays on documentary film and television», Acco, Lovaina, 1989, 211 p.
- HESLING, W. (ed.), «Billy Wilder. Tussen Weimar en Hollywood», Garant, Lovaina- Apeldoorn, 1991, 248 p.

D. DEGROOF:

S'ha especialitzat en **noves tecnologies de comunicació**.

*UNIVERSITAT LLIURE DE BRUSSEL·LES***H. VERSTRAETEN:**

El seu àmbit principal de recerca són els **sistemes dels mitjans de comunicació**, pel que fa als mitjans impresos:

- VERSTRAETEN, H., «Pers en Macht. Een dossier over de geschreven pers in Vlaanderen», Kritak, Lovaina, 1980, p 176.
- VERSTRAETEN, H., «Commercial television and public broadcasting in Belgium. The tension between the economic and the political dimension»: DRUMMOND, P.; PATERSON, R. (ed.), *Television and the audience: International Research Perspectives*, British Film Institute, Londres, 1988, p. 251-266.

També s'ha dedicat a la **teoria de la comunicació**, atorgant especial atenció al paper dels mitjans de comunicació en l'esfera pública:

- VERSTRAETEN, H., «De media en de publieke sfeer. Tussen verzuiling en integratie»: DEMEYERE, F. (red.) *Over Pluralisme en Democratie. Verzuiling en integratie in een multi-culturele samenleving*. VUB Press, Brussel·les, 1993, p. 69-84.
- VERSTRAETEN, H. i PERCEVAL, P. (red.), «Media en Maatschappij», volum II, VUB Press, Brussel·les, 1994, 254 p.

J.C. BURGELMAN:

J.C. Burgelman ha publicat sobre els **sistemes del mitjans de comunicació** i s'especialitza en el camp audiovisual:

- BURGELMAN, J.C., BILTEREYST, D. i PAUWELS, C. (ed.) «Audiovisuele media in België. Analyse en beleid», Brussel·les, VUB Press, 1994.
- BURGELMAN, J.C.; PAUWELS, C., «Audiovisual and cultural policies in the small European countries; the challenge of a unified European television market»: *Media, Culture and Society*, 1992, 141, p. 169- 183.

El seu segon àmbit d'interès és el de les **noves tecnologies dels mitjans de comunicació**:

- BURGELMAN, J.C.; SLAA, P., «Verglaasde steden», Amsterdam, Cramwinckel, 1994.
- BURGELMAN, J.C., «Addressing of information technologies in the information society: the possible relevance of communication science and research»: CALABRESE, A., SPLICHAL, S.; SPARKS, C. (ed.), *Information Society and civil society. Contemporary perspectives of the changing World Order*, West, Lafayette, Perdue University Press, 1995, p. 185-207.

F. THEVISSSEN:

El tema principal de la seva recerca és la **comunicació persuasiva**, amb les publicacions següents:

- THEVISSSEN, F., «Politieke Marketing en Communicatie. Politieke marke-

tingstrategieën en de impact van electorale campagnes op het kiesgedrag», Brussel-les, VUB Press, 1994.

- THEVISSSEN, F., «Overheidsvoorlichting in België en Nederland»: *Argus*, Zaventem, Kluwer, 3, 3, 1984, 16 p.

UNIVERSITAT DE GANT

E. DE BENS:

Ha publicat en el camp dels **sistemes de mitjans de comunicació**, tant sobre els mitjans impresos com sobre els mitjans electrònics:

- DE BENS, E., «Media in Belgium»: *The media in Western Europe. The Euromedia Handbook*, The Euromedia Research Group, Londres, 1992, p. 16-33 (edició revisada el 1996).
- DE BENS, E., «Audiovisual media in Belgium. Political, social, cultural and economic developments»: *Soziale Konsequenzen einer Europäischen Medienpolitik*, sèrie 2, volum. 2, Studie für GD V der Europäischen Gemeinschaft, Hamburg, novembre 1989, p. 1-34.

També destaquen els seus treballs en matèria de **comunicació internacional**, especialment sobre els fluxes de la televisió internacional:

- DE BENS, E.; KELLY, M.; BAKKE, M., «Television content: dallasification of culture»: Siune, K. i Truetzschler, W. (ed.) *Dynamics of Media Politics*. Londres, Sage, 1992, p. 75-150.
- DE BENS, E., «Der Einfluss eines grossen ausländischen Programmangebotes auf die Sehgewohnheiten, Belgische erfahrungen mit einer dichten Verkabelung», *Publizistik*, Sonderheft «Sozialisation durch Massemedien», 1988, 33, 2-3, p. 265-352.

El Professor De Bens també ha publicat en el camp de les **noves tecnologies de comunicació**:

- DE BENS, E., Knoche, M. (ed.), «Electronic Mass Media in Europe. Prospects and Developments», Dordrecht, Riedel-Kluwer, 1997, 522 p.
- DE BENS, E.: «Reciente evolución de los medios de comunicación electrónicos en la CE»: *Mundo Electrónico*, octubre de 1989, p. 67-69.

Cal esmentar que hi ha dos projectes d'investigació publicats el 1996: «Video on demand» i «Virtual University» (sobre el teleaprenentatge).

F. SAEYS:

El seu camp d'investigació principal és el dels **sistemes dels mitjans de comunicació (mitjans audiovisuals)**:

- SAEYS, F., «Broadcasting»: *The Media Market in the Netherlands and Flanders*. Boekblad BV, La Haia, 1993.

El seu segon domini de recerca és el de les **metodologies d'investigació**:
 — SAEYS, F.; SANTY, H., «Anders gekeken. Media-onderzoek bij Turkse en Marokkanse jongeren en volwassenen», Studiedienst BRTN, Seminarie voor Informatiemedia RUG, Koninklijk Commissariaat voor Migrantenbeleid, Brussel-les/Gant, 1994.

D. VOORHOOF:

El seu camp d'investigació principal és la **legislació dels mitjans de comunicació i legislació de la propietat intel·lectual**:

- VOORHOOF, D., «Aktuele vragen van mediarecht. Doctrine en jurisprudentie», Anvers, Kluwer Rechtswetenschappen België, 1992, 891 p.
- VOORHOOF, D., «Critical perspectives on the scope and interpretation of Art. 10 of the European Convention on Human Rights», Estrasburg, Consell d'Europa, Mass Media Files núm. 10, 1995.

El seu segon camp d'investigació és la **comunicació política i la política dels mitjans de comunicació**:

- VOORHOOF, D., «Vrijheid van meningsuiting, racisme, revisionisme», Gant, Academia Press, 1995, 236 p. (ed., ism GAI Schuijt).
- VOORHOOF, D., «De la BRT à la BRTN: développements dans l'audiovisuel flamand»: JONGEN, F. (ed.), *Médias et service public*, Brussel-les, Bruylant, 1992, p. 187-232.

P. VYNCKE:

S'especialitza en la **comunicació persuasiva**, centrant-se en la publicitat i les relacions públiques:

- VYNCKE, P. «Imago-management. Handboek voor reclamestrategen», Ghent, Meys & Breesch, 1992.
- DE BENS, E., VYNCKE, P.; VANDENBRUAENE, P., «Attitudes on TV Advertising for Children: Survey among Flemish Parents of Children Aged 6-12 Years»: *Irish Communications Review*, Volum. 3, 1993, p. 43-54.

També publica sobre teoria de la comunicació:

- VYNCKE, P., «Het teken van het dier. Communicatie, cultuur en semiotiek», Gant, Meys & Breesch, 1996.

ANNEX.

Departaments de comunicació: centres d'investigació en comunicació

Llista dels professors titulars dels departaments de Comunicació:

Katholieke Universiteit Leuven

Van Evenstraat 2A, 3000 Leuven

D. Biltereyst, D. De Grooff, G. De Meyer, G. Fauconnier, W. Hesling, K. Roe, L. Van Poecke.

Universiteit Gant

Universiteitsstraat 8, 9000 Gant

E. De Bens, F. Saeys, D. Voorhoof, P. Vyncke.

Vrije Universiteit Brussel

Pleinlaan 2, 1050 Brussels

J.C. Burgelman, F. Thevissen, H. Verstraeten.

III. Ciència de la Comunicació a Valònia***A. Context sociocultural i marc de la investigació a la Bèlgica francòfona***

Per tal de comprendre la investigació en comunicació a les universitats francòfones de Bèlgica, hem d'introduir-nos en el sistema de l'educació superior.

Bèlgica es un estat federal. Des del 1989, l'educació ha estat dirigida per les diferents comunitats, i així, com que les universitats francòfones hi són implicades, sia a Brussel·les sia a la regió valona, l'administració és a les mans de la comunitat francòfona de Bèlgica. Les tres principals universitats, de vegades anomenades «universitats *completes*», són la Universitat de Lieja, amb uns 14.000 estudiants, administrada per l'Estat; la Universitat Catòlica de Lovaina (UCL), amb uns 22.000 estudiants, i la Universitat Lliure de Brussel·les, amb uns 18.000 estudiants.

Els primers cursos en opinió pública, cinema i mitjans de comunicació van ser creats immediatament després de la Guerra (vers els anys 1945-1946), de primer en forma de conferències i després com a cursos específics a la Universitat Catòlica de Lovaina i a la Universitat Lliure de Brussel·les. Les tres universitats «completes» ofereixen actualment el primer i el segon any de cursos de pregrau en informació i comunicació —per als estudiants de ciències socials que han triat una opció en filosofia i arts, i que fan al mateix temps estudis en informació i comunicació— que condueixen a un curs graduat d'informació i comunicació en el segon cicle d'estudis de dos anys, seguit per la presentació d'una tesi doctoral en el tercer cicle. A més, el departament de comunicació de la Universitat Catòlica de Lovaina va crear el 1994 un postgrau en investigació (grau de màster o doctor) i organitza cursos de llicenciatura en camps complementaris d'estudi, l'un en periodisme i l'altre en comunicació social. Tanmateix, l'organització del departament i de la facultat no és la mateixa en aquestes tres universitats, com explicarem tot seguit.

A la UCL el curs de grau en informació i comunicació, organitzat pel Departament de Comunicació i per la Facultat de Ciències Econòmiques, Polítiques i Socials, es divideix en dues branques: Informació i Periodisme, i Comunicació. Aquesta última comprèn dos opcions: Transmissió del Coneixement als Mitjans de Comunicació i Promoció Institucional als Mitjans de Comunicació.

A la Universitat Lliure de Brussel·les el títol en Periodisme i Comunicació a la Facultat de Filosofia i Arts, dirigida per la secció de Comunicació, Informació i Periodisme, ofereix tres aproximacions al tema: Periodisme Escrit i Audiovisual,

Publicitat i Relacions Públiques, i Organització i Presentació d'Esdeveniments Culturals.

A la Universitat de Lieja el títol en Informació i Comunicació, al Departament de Filosofia, i el de Ciències de la Comunicació, a la Facultat de Filosofia i Arts, ofereixen quatre aproximacions diferents: Cinema i Arts Audiovisuals, Informació i Mitjans de Comunicació, Antropologia de la Comunicació, i Ciència i Arts Musicals.

El nombre total d'estudiants registrats als cursos de comunicació ha augmentat enormement de 1985 a 1992. Les xifres sembla que ara estabilitzats, però és difícil fer-ne estimacions. De vegades, la investigació s'ha vist frenada o impulsada a causa d'aquesta invasió d'estudiants, i es requereixen recursos especials perquè els estudiants puguin assistir als seminaris i als exercicis pràctics (aquest és el cas particular de periodisme) i als projectes i avaluacions de l'últim any. Malgrat això, com mostrarem més endavant, en dependre d'uns marcs institucionals particulars i de les especificitats dels llocs en què estan establerts, els departaments han satisfet les seves necessitats d'investigació i n'han desenvolupat el potencial. Fins i tot hi ha hagut l'intent, com en altres disciplines universitàries, d'establir vincles entre el món acadèmic i el món professional (la UCL proposa incloure un curs de formació vocacional).

Al costat de l'ensenyament universitari, a la comunitat francòfona hi ha un altre tipus d'educació superior nouniversitària, que ofereix cursos de llarga durada i de curta durada, i que usualment no genera cap recerca, a part del doctorat d'alguns professors.

B. Desenvolupament de la investigació en comunicació en les tres universitats francòfones

De 1975 a 1985 les característiques principals del camp d'investigació van ser les següents:

- Diferents llocs de publicació per tota la Bèlgica francòfona.
- Contacte estret entre els investigadors belgues en comunicació social, el qual culmina amb trobades anuals entre aquests.
- Tendència envers la totalitat, investigació basada en els sistemes, en paral·lelisme amb la investigació a «l'estil antic», més basada en l'aproximació quantitativa i descriptiva que no pas en la teòrica, p. ex. la investigació sobre l'efectivitat dels mitjans o qualsevol missatge particular, la investigació sobre els suposats i la durada en comunicació o sobre el paper dels mitjans durant les eleccions, etc. (aquests punts són desenvolupats per Axel Gryspaerdt, 1982).

Tanmateix, el període següent també va ser intens, però més profund, i es va caracteritzar pels quatre elements següents:

- Institucionalització interna dins cada departament, amb l'establiment de nombroses unitats o cèl·lules de recerca interconnectades, i l'intercanvi de programes d'ensenyament.

- Intensificació dels intercanvis en investigació a una escala internacional;
- Consolidació de la disciplina de la «comunicació».
- Enfocament en alguns temes d'investigació, principalment concernents als estudis dels mitjans de comunicació, però incloent també la representació de les realitats socials.

I. La situació actual de la investigació és doncs el resultat d'una fase d'institucionalització intensa dins de cada departament. Durant els últims anys, cadascuna de les tres universitats ha hagut d'establir centres d'investigació que s'ocupessin d'aquestes àrees que es consideren de primera importància.

Així, el 1991, el Departament de Comunicació de la UCL creà dos departaments d'investigació, la Unitat d'Investigació en Comunicació RECO, que s'ocupa dels assumptes de la investigació teòrica, la divulgació del coneixement, les qüestions antropològiques i les de la comunicació en les organitzacions (dirigida pel professor Philippe Verhaegen), i la unitat sobre la Narrativa als Mitjans de Comunicació RECI, que s'ocupa del sistema dels mitjans (premsa escrita, ràdio, televisió, cinema i mitjans de comunicació de massa), a partir de perspectives diferents (dirigida pel professor Frédéric Antoine). A la unitat RECI, un grup d'investigació especialitzat en l'estudi dels mitjans d'informació, l'Observatori de la Narrativa als Mitjans de Comunicació, va ser format el 1991 i la universitat el va reconèixer com a centre d'investigació el 1993 (dirigit pels professors Marc Lits i Gabriel Ringlet). A RECO, un grup d'investigació es va especialitzar en la comunicació del coneixement i va ser reconegut oficialment el 1995, any en què va ser nomenat Grup d'Investigació per a la Promoció del Coneixement als Mitjans de Comunicació (dirigit pels professors Jean-Pierre Meunier i Philippe Verhaegen). En paral·lelisme amb aquest grup, una altra cèl·lula d'investigació s'ocupa de la promoció institucional als mitjans de comunicació i de la comunicació en les organitzacions (dirigida pel Professor Axel Gryspaerd). El departament de comunicació, amb l'ajut de les dues unitats de recerca, publica una revista científica anomenada *Investigació en comunicació*, el primer número de la qual va ser publicat el 1994 (sota els auspicis del professor Jean-Pierre Meunier).

La Universitat Lliure de Brussel·les ha creat un nombre de Centres d'Estudis que s'ocupen del tema de la comunicació dins la Facultat de Filosofia i Arts, l'Institut de Sociologia o la Facultat de Dret, com ara el Centre d'Estudis per a les Tècniques de la Divulgació Col·lectiva (TDC, dirigit pel professor Gabriel Thoveron), l'Observatori dels Mitjans de Comunicació a Europa (OME, professor José Nobre Correia), el Centre d'Estudi per a la Percepció dels Missatges dels Mitjans de Comunicació (professor Johan de Reycker), el Grup d'Investigació en Història i Informació als Mitjans de Comunicació (professor Jean Puissant), el Centre per a la Semiologia del Teatre (professor André Helbo) i el Centre per a la Llei d'Informació i Comunicació (professors M. Hanotiau i Alain Berenboom).

A la Universitat de Lieja, des de 1991, es poden identificar dos «serveis» en el camp de l'antropologia de la comunicació: el del Prof. Pol-Pierre Gossiaux,

que se centra en els sistemes de simbologia i es basat en l'antropologia cultural; i el del professor Yves Winkin, basat en l'antropologia social. El 1992, el professor Winkin també va organitzar el Laboratori per a l'Antropologia de la Comunicació (LAC), el qual s'associa actualment amb nombrosos centres de recerca, com ara el Centre d'Estudi dels Llibres Contemporanis (CELIS), el Centre d'Investigació i Estudi dels Modes de Representació Institucional (CREMRI), el Centre d'Estudis per a la Comunicació entre l'Home i els Animals (CECHA), i Teatre i Audiències, un centre per a la recerca de les pràctiques teatrals. «El laboratori d'antropologia de la comunicació basa la seva investigació en la reconstitució de les microcultures —p.ex., les cultures professionals i institucionals, les cultures dels espais urbans públics, etc—, en la construcció dels codis socials implícits que han de ser apresos per tal d'aconseguir ser membre d'aquestes cultures.» Específicament, es busca conduir investigacions en sectors com ara l'economia de la publicació i de l'edició de llibres, una anàlisi comparativa de les representacions i els usos dels campus universitaris, i fins i tot la història de les ciències de la comunicació als Estats Units des de 1945. El treball d'investigació també és dirigit sobre els fonaments de l'ensenyament de les «arts del cinema i de l'audiovisual» (professor Philippe Dubois) i la «informació i els mitjans de comunicació» (professor Jacques Dubois).

Aquesta institucionalització també és una resposta als desitjos d'algunes universitats per tal de projectar llur potencial en la investigació, vinculat a llur paper docent, però al mateix temps, per desprendre i cercar recursos específics per a la investigació, o, en d'altres casos, per enriquir l'ensenyament mitjançant la investigació d'altres temes directament relacionats amb el curs. Per tant, es pot comprendre que la importància d'aquests centres d'investigació variï molt, des d'una unitat amb quinze o vint investigadors i dirigit per quatre o cinc professors que hi treballen a jornada completa, fins a un petit equip d'investigadors, que treballen amb un coordinador. Com es veurà més endavant, tot el treball d'aquests equips és enriquit pels contactes externs i per les visites d'investigadors estrangers i de personal docent, mitjançant la cooperació més o menys intensa amb els laboratoris de les universitats estrangeres. Per tant, podem estimar amb seguretat el nombre total dels investigadors vinculats amb les universitats belgues francòfones (incloent-hi aquells que preparen el doctorat) en cent persones, la qual cosa mostra clarament la importància i la profunditat de la investigació avui dia, en comparació amb períodes anteriors. Durant aquest temps, els equips de recerca en contacte amb un medi nouniversitari semblen haver disminuït la seva importància o haver desaparegut totalment. El camp de la investigació gaudeix en general del suport financer de les universitats (cos d'assistents) i de les fundacions públiques per a la investigació, com ara la FNRS —la Fundació Nacional per a la Recerca Científica—, el suport del qual ha augmentat considerablement en aquest camp des de 1990, malgrat que encara no es pugui comparar amb els imports concedits a d'altres sectors de les ciències socials.

II. El nombre i la qualitat dels intercanvis en la investigació internacional, malgrat que són esporàdics (p. ex., societats d'investigació entre la UCL i la

Universitat del Sagrat Cor de Milà o amb l'Institut de la Premsa i les Ciències de la Informació a Tunis), van augmentar notablement durant els anys setanta a les tres universitats. Això es pot veure clarament en els viatges d'estudis a l'estranger dels investigadors (n'és un exemple l'enviament quasi sistemàtic de joves investigadors amb equips estrangers per molts mesos), en els simposis internacionals, les publicacions en conjunt, els jurats de tesis de col·legues estrangers, els programes bilaterals de recerca (com ara el programa «Tournesol» entre França i la Bèlgica francòfona), fins i tot els doctorats honoraris atorgats a personalitats del món de la comunicació (p.ex., encara que no es tracti d'un investigador, el mes de febrer de 1996 la UCL atorgà un doctorat honorari a Jean-Marie Cavada, director del canal de televisió francès Five). Cal assenyalar que aquesta tendència cap a la internacionalització no només és demostrada sinó també augmentada per la participació de les tres universitats en la xarxa d'intercanvis europeus Erasmus (d'entre els trenta-tres programes de Cooperació Universitària (ICP) en comunicació, Lieja participa en quatre; la UCL, en tres, i Brussel·les, en dos; algunes de les universitats participen en la mateixa ICP), o en la xarxa Alpha. Les tres universitats francòfones han manifestat llur intenció de participar en una xarxa Sòcrates en ciències de la comunicació (la UCL ja ha participat en l'esquema pilot que promogué el projecte). A més a més, alguns membres del personal docent, com ara el professor Yves Winkin, han tingut un paper molt important per al món francòfon en la informació sobre la investigació nord-americana en comunicació. La tendència vers la internacionalització és demostrada per les tres universitats i també pot ser observada en les contribucions regulars a les revistes internacionals publicades a França i al Canadà, com ara *Quaderni, Études de Communication, Hermès, Réseaux, Techniques d'information et société* (aquesta darrera, d'arrels quebequeses i belgues). Això no inclou, naturalment, la publicació de revistes de comunicació belgues (*Degrés*, vinculada a la Universitat Lliure de Brussel·les; *Recherches en communication*, a la UCL; revistes de cinema, etc.) o en ciències socials (com ara la *Revue de l'Institut de Sociologie* a Brussel·les, o *Recherches sociologiques* a Lovaina). Una publicació conjunta, *Le Guide des Médias*, publicada per Kluwer-Editorial i editada pel professor Gabriel Ringlet, ofereix alhora nombrosos articles dels investigadors belgues i també material de professors francesos i de parla neerlandesa.

III. Probablement, la tendència més visible és el desig de contribuir al desenvolupament i a la consolidació de la disciplina de la comunicació, forjada pels diferents equips d'investigació de les universitats. Aquesta tendència es manifesta en el desig compartit de veure la comunicació com una disciplina pivot, enriquidora i enriquida per les diferents aproximacions com ara la semiologia, l'antropologia, la narratologia, la mediologia, les aproximacions cognitiva i la psicociològica, etc. Malgrat que l'ensenyament en el pregrau i en els cursos d'investigació de postgrau hagin reflectit aquesta preocupació, la mateixa investigació i nombrosos documents que recullen material de tot el país, com ara la revista *Recherches en communication*, publicada per la UCL

el 1994, mostren encara amb més claredat aquest desig i aquesta perspectiva. En paraules dels organitzadors d'aquesta revista: «*Recherches en communication* vol participar en l'emergència contemporània de la comunicació, sense oblidar les seves arrels en una comunitat científica que, en tant que belga, s'afirma en una àrea europea i francòfona». Una indicació addicional en aquest sentit ens arriba des del Laboratori d'Antropologia de la Comunicació a la Universitat de Lieja (el nom del qual explicita la seva orientació als estudis de la comunicació).

IV. Atès que els camps coberts hi són considerats, la recerca en comunicació a la Bèlgica francòfona sembla que es caracteritza pels trets següents:

- Noves tecnologies de la informació. Tema desenvolupat sobretot a Lovaina (amb el grup de Tecnologia de la Informació i Multimèdia) i a Lieja (principalment mitjançant la revista TIS).
- Comunicació com a vector de coneixement i comunicació socio-educativa.
- Comunicació cultural (sobretot literatura, paraliteratura, teatre, etc.).
- Comunicació institucional i comunicació entre les organitzacions.
- història dels mitjans de comunicació (sobretot a la Universitat Lliure de Brussel·les, que dirigeix nombrosos projectes de recerca en aquest camp).
- Estudis en cinema.
- Investigació en la comunicació política, principalment a la Universitat Lliure de Brussel·les sota els auspicis del professor Gabriel Thoveron, però també als altres dos departaments a Lieja, a causa dels nombrosos contactes amb el Laboratori per a la Comunicació i Política al CNRS (Centre Nacional per a la Investigació Científica), dirigit per Dominique Wolton, i a Lovaina, mitjançant el curs en comunicació política i la presència de nombrosos investigadors que treballen en les qüestions concernents a aquest camp, sobretot investigació dels mitjans de comunicació, present especialment a la Universitat de Brussel·les, a través de l'estudi i l'anàlisi dels mitjans en les seves dimensions regional, nacional, europea i global i la seva aproximació als mitjans públics, i també molt present a la UCL, com a grup de recerca que centra el seu treball en aquest tema: els mitjans com a lloc narratiu, però també considerats i analitzats des del punt de vista del sistema que els produeix i els rep (inclòs, des dels seus aspectes ètics i morals), la qual cosa no exclou, naturalment, la visió que uns altres equips tenen dels mitjans de comunicació, de vegades considerats en termes diferents (des de *mitjans de comunicació* a «petits mitjans», inclosos els multimèdia).

En general, la recerca en els esdeveniments socials i en la producció de simbologia implica una part significativa de les publicacions recents.

Per a un aprofundiment més gran, i per tal de mostrar la vitalitat i l'abundància de la investigació en curs, haurem d'esmentar un nombre de treballs de recerca que abraça des de l'estudi dels rumors o del lleure fins als estudis sobre la dona en la comunicació, comprnent la comunicació intercultural, l'esport

i els mitjans de comunicació o aproximacions com ara l'economia dels mitjans. Amb tot, aquesta diversitat no hauria de fer-nos perdre de vista els temes principals, suggerits abans, de la descripció dels equips d'investigació (punt I): la recerca en la presentació als mitjans de comunicació i la divulgació del coneixement, la recerca dels sistemes dels mitjans de comunicació i la narrativa als mitjans (amb la incorporació de la producció als mitjans cap amunt i la recepció cap avall), la recerca en la antropologia de la comunicació (sobretot a Lieja, però també a la UCL), i la recerca en la comunicació de les organitzacions (inclúsivament, en alguns casos, en la comunicació persuasiva).

C. Conclusió: Desenvolupament de la investigació en comunicació i presència regional

El desenvolupament de la investigació en la comunicació sembla ésser marcada per dues línies:

1. Una similitud entre les tres universitats francòfones, caracteritzades per una gran obertura envers els altres països i per l'establiment, al costat de les estructures d'ensenyament, de centres o grups que fan recerca en un camp particular, cada vegada més definit com a ciències de la comunicació i de la informació, on la comunicació emergeix com a «disciplina que estudia els actes de comunicació creats socialment, els significats que comporten aquests actes, les relacions cognitives i els fenòmens requerits per aquests actes, les representacions compartides per una societat i vinculades a aquells i els efectes d'aquestes representacions en les relacions socials» (extret del text de presentació de la revista *Recherches en communication*).

2. Cada universitat té els seus gustos i les seves preferències. Això resulta evident pel fet que, tot i que les tres universitats francòfones investiguin en el camp de la comunicació, llurs aproximacions i conceptes són de vegades diferents els uns dels altres. Si es pot exagerar una mica per tal de mostrar les especificitats «regionals» (cal remarcar que la distància entre les universitats més llunyanes no sobrepassa els cent quilòmetres), hom podria dir, potser, que a la Universitat de Lieja la qüestió regional és la més marcada. Segurament, no és una coincidència el fet que un dels més recents col·loquis internacionals que hi ha tingut lloc (a l'estiu de 1995) hagi tractat sobre el tema de la frontera i que el professor Yves Winkel hagi publicat un dossier en el mateix tema a la revista francesa *Quaderni*. Nombrosos investigadors de Lieja treballen en la investigació interregional i intercultural o contribueixen en el desenvolupament d'un marc metodològic i empíric concernent l'anàlisi i l'observació dels espais públics, com ara els campus universitaris o les places públiques. L'elecció d'un instrument metodològic del «terreny teòric», manllevat de l'antropologia social, segurament no és aquí inapropiada. A més, els vincles entre els equips de recerca de Lieja i la situació institucional a la Bèlgica francòfona confirmen la magnitud del ferm arrelament de la universitat a la regió, mitjançant la filmoteca, els museus, els teatres, els diaris, etc.

D'altra banda, la UCL ha optat per una aproximació més internacional, tot i que la seva implantació en la regió sigui tan ferma com ho han demostrat algunes jornades d'estudi. El Departament de Comunicació de la UCL, a través dels seus nombrosos contactes, principalment mantinguts mitjançant la seva revista i la seva política de doctorat, demostra constantment la seva vocació internacional, expressada pel desig de contribuir en la disciplina de la comunicació. La UCL té també el nombre més alt d'investigadors que treballen en les seves instal·lacions.

D'aquesta manera, la universitat de Brussel·les pot semblar la universitat amb una vocació més europea, a més de la seva localització a la capital d'Europa. No obstant això, és cert que els títols dels seus projectes de recerca i la seva participació en les publicacions europees o en tàndem amb equips europeus (investigació comparativa) sembla que s'orienten cap a aquesta direcció. Naturalment, les coses no són tan clares, com ja s'ha vist per les nombroses tendències comunes a les tres universitats. Tanmateix, deu ser interessant resseguir el desenvolupament de la investigació en aquests tres centres des d'aquesta hipòtesi.

Hem observat també que, des de la desaparició de la trobada anual que reunia els investigadors belgues francòfons, ja no hi ha cap fòrum que aculli el conjunt dels investigadors per tal de trobar-se i discutir llurs investigacions tots plegats. Però encara hi ha nombrosos contactes bilaterals entre investigadors del mateix camp, i també moltes trobades organitzades amb grups internacionals (GRAM, el Grup d'Investigació per a les Anàlisis dels Mitjans de Comunicació, part de la Societat Francesa de Ciències de la Informació, o el Laboratori de Comunicació i Política, dirigit per Dominique Wolton). També hi ha grups nacionals, com ara el grup de contacte de la FNRS «Teories sobre les relacions públiques i teories de la comunicació». Tampoc no és inusual que els investigadors de diferents universitats assisteixin a jornades d'estudi i col·loquis, i que a més puguin organitzar-ne. Es pot dir el mateix del treball en conjunt amb les universitats flamenques, molt sovint basat en contactes individuals, encara que no hi hagi veritablement cap fonament comú per a la investigació.

Bibliografia

1. Principals articles i documents en investigació de la comunicació a la Bèlgica francòfona

- GRYSPAERD, A. (1982). «La recherche en communication en Belgique francophone»: *Les cahiers de la communication*, vol. 2, núm. 4-5, París: Dunod, p. 327-344.
- GRYSPAERD, A. (1995). «La recherche en médiation institutionnelle a l'UCL»: *Guide des médias*, supl. 22. Zaventem: Kluwer-Editorial, p. Gry 1-Gry 14.
- LITS, M. (1995). «L'observatoire du récit médiatique de l'UCL»: *Guide des médias*, supl. 20. Zaventem: Kluwer-Editorial, p. Lit 1-Lit 8.
- WINKIN, Y. (1995). *Laboratory of the anthropology of communication*, Department de Ciènces Filosòfiques i Ciències de la Comunicació, Universitat de Lieja, 46 p.

WINKIN, Y. (1993). «When the faculty meets on April Fool's Day. Arts and sciences of communication at the University of Liège»: David French i Michael Richards (ed.), *Media education across Europe*. Londres: Routledge.

2. Principals treballs publicats entre 1990 i 1996

ANTOINE, F. (director) (1993). *La métamorphose d'Alain Van der Biest. Lectures d'une narration journalistique*. Brussel-les: EVO.

BELLOI, L. (1993). *La scène proustienne. Proust, Goffman et le théâtre du monde*. Paris: Nathan.

DARTEVELLE R.; THOVERON, G.; NOEL (1991). *Temps libre et pratiques culturelles*. Lieja: Margada.

DEREZE, G. (director) (1995). *La quatrième mi-temps*. Contribució a una anàlisi de les relacions entre *sports, médias, société*. Lovaina la Nova: ORM, UCL.

DUBOIS, J. (1992). *Le roman policier ou la modernité*. Paris: Nathan.

DUBOIS, P. (1993). *L'acte photographique et autres essais*. Paris: Nathan.

DUBOIS, P.; ARNOLDY, E. (coord.) (1995). *Ça tourne depuis cent ans: une histoire du cinéma francophone de Belgique*. Brussel-les i Paris: Communauté Française, Maison Wallonie-Bruxelles.

GOSSIAUX, P.-P. (1993). *L'homme et la nature. Genèses de l'anthropologie à l'âge classique*. Brussel-les: De Boeck Université.

GRYSPAERD, A.; KLEIN, A. (director) (1996). *La galaxie des rumeurs*. Brussel-les: EVO.

GRYSPAERD, A. (1996). *Une industrie de la célébration. Les relations publiques*, assaig. Brussel-les: EVO.

KLINKENBERG, J.-M. (1995). *Précis de sémiotique générale*. Brussel-les: De Boeck Université.

LITS, M. (director) (1993). *La peur, la mort et les médias*. Brussel-les: EVO.

LITS, M. (director) (1995). *La presse et les affaires*. Brussel-les: EVO.

MATHELART, S.; GUBIN, E. (1994). *Pour l'histoire des médias en Belgique*. Brussel-les: ULB.

MARION, P. (1992). *Traces en cases. Travail graphique, figuration narrative et participation du lecteur*. Lovaina la Nova: Académia.

MEUNIER, J.-P.; PERAYA, D. (1992). *Théories de la communication*. Lovaina la Nova: De Boeck Université.

RINGLET, G. (1992). *Ces chers disparus*. Assaig sobre els obituaris a la premsa francòfona. Paris: Albin Michel.

RINGLET, G. (ed.). *Guide des médias*. Zaventem: Kluwer-Editorial.

THOVERON, G. (1990). *La communication politique aujourd'hui*. Brussel-les: De Boeck Université.

THOVERON, G. (1996). *Deux siècles de paralittérature*. Lieja: CEFAL.

WINKIN, Y. (1996). *Anthropologie de la communication. De la théorie au terrain*. Brussel-les: De Boeck.

WINKIN, Y. (coord. de la part concernant a la comunicació interpersonal i a la comunicació intercultural) per Lucien Sfez (director) (1993). *Dictionnaire critique de la communication*. Paris: Presses Universitaires de France.

3. Dossiers de revistes de comunicació, presentades i coordinades per investigadors francòfons belgues, entre 1990 i 1996.

BELLOI, L. (1992). «Poétique du hors-champs»: *Revue belge du cinéma*, núm. 31. Brussel-les.

- DELSEMME, P.; HELBO, A. (coord.) (1993). «Cinéma et théâtre»: *Degrés*, núm. 73. Brussel·les.
- DUBOIS, P.; ARNOLDY, E. (coord.) (1993). «“Un chien andalou”»: lectures et relectures»: *Revue belge du cinéma*, núm. 33, 34 i 35. Brussel·les.
- GRYSPAERD, A. (coord.) (març de 1990). «Dire l'entreprise»: *Reflets et perspectives de la vie économique*, vol. XXIX, núm. 8. Brussel·les.
- GRYSPAERD, A. (coord.) (novembre 1993). «Les relations publiques face à la théorie»: *Communication et organisation*, núm. 4. Bordeus: Université Michel de Montaigne.
- HEINE, I. (coord.) (1992). «Cinéma et pédagogie»: *Revue belge du cinéma*, núm. 32. Brussel·les.
- LITS, M. (coord.) (abril de 1995). «Le temps médiatique»: *Recherches en communication*, núm. 3. Lovaina la Nova: Departament de Comunicació, UCL.
- LOHISSE, J. (coord.) (1991). «Les théories de la communication»: *Recherches sociologiques*. Lovaina la Nova: UCL.
- MEUNIER, J.-P. (coord.) (abril de 1994). «Métaphores (I)»: *Recherches en communication*, núm. 1. Lovaina la Nova: Departament de Comunicació, UCL.
- MEUNIER, J.-P. (coord.) (octubre de 1994). «Métaphores (II)»: *Recherches en communication*. Departament de Comunicació: UCL.
- NASTA, D. (coord.) (novembre de 1995). «Jacques Ledoux, l'éclaireur»: *Revue belge du cinéma*, núm. 40. Brussel·les.
- NASTA, D.; AUBENAS, J. (abril 1994). «“Toto le héros”»: itinéraires d'un premier ouvrage»: *Revue belge du cinéma*, núm. 36-37. Brussel·les.
- NYSENHOLD, A. (coord.) (1994). «André Delvaux», *Revue de l'Université de Bruxelles*. Brussel·les.
- POLET, J. (març de 1995). «Les premiers temps du cinéma en Belgique»: *Revue belge du cinéma*, núm. 38-39. Brussel·les.
- WINKIN, Y. (coord.) (tardor de 1995). «Penser la frontière»: *Quaderni*, núm. 27. Paris.